

ΟΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Γιώργος Μπουρίτσας, Φυσικός-Εκπαιδευτικός
Δημήτρης Κωστόπουλος, Αναπλ. Καθηγ. Παιδαγωγικού Τμήματος Πανεπιστημίου Αθηνών
Αικατερίνη Κλωνάρη, Εκπαιδευτικός.

Εισαγωγή

Η παρουσίαση της δομής και των μεταβολών όλων των βαθμίδων του εκπαιδευτικού συστήματος και η κωδικοποίηση των χαρακτηριστικών προσανατολισμών της εκπαίδευσης όπως αυτές προκύπτουν μέσα από το θεσμικό πλαίσιο της περιόδου αυτής όπως και η εξαγωγή συμπερασμάτων για το κατά πόσο οι επιχειρούμενες μεταβολές αντανακλούσαν τις πολιτικές, πολιτιστικές και οικονομικές μεταβολές στην Ελλάδα αποτελούν ζητούμενο που μπορεί να αναζητηθεί κύρια και μέσα από τη συστηματική καταγραφή όλων των πηγών που μπορούν να φωτίσουν το εξεταζόμενο ζήτημα.

Ετσι αναπόσπαστο τμήμα της προσπάθειάς μας αυτής αποτελεί η συστηματική κωδικοποίηση των πηγών αυτών, οι οποίες είναι:

- το σύνολο της εκπαιδευτικής νομοθεσίας για όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης.
- τα σχολικά εγχειρίδια.
- η σχετική αρθρογραφία στα εκπαιδευτικά περιοδικά
- το υλικό των συνεδριάσεων της Βουλής
- τα βιβλία και οι μελέτες που αφορούν εκπαιδευτικά ζητήματα.
- τα ντοκουμέντα που αφορούν τις παρεμβάσεις των επιστημονικών και συνδικαλιστικών φορέων .

Όσον αφορά τα στοιχεία που οδηγούν σε συμπεράσματα οικονομικού χαρακτήρα αυτά αφορούν τους προϋπολογισμούς και τα στατιστικά στοιχεία της εκπαίδευσης.

Οι μεταρρυθμίσεις που χαρακτηρίζονται ως εκπαιδευτικές για την περίοδο που εξετάζεται είναι αυτές του 1929, 1959 και 1964.

Στοιχειώδης (Α-βάθμια) Εκπαίδευση

Η περίοδος για την οποία συζητάμε βρίσκει τη Στοιχειώδη Εκπαίδευση [ΣΕ] ουσιαστικά να λειτουργεί με το Ν.4397/ 24.1929 και το πρόγραμμα που εφαρμόζεται είναι αυτό του 1913 . Ο Νόμος αυτός όπως είναι φυσικό κατά περιόδους και μέχρι το τέλος του εμφυλίου είχε υποστεί κάποιες αλλαγές με την έκδοση εγκυκλίων ή άλλων Ν.Δ. όσο αφορά το σκοπό της εκπαίδευσης, τη γλώσσα, τα βιβλία ακόμα και τις τάξεις που υποχρεωτικά έπρεπε να παρακολουθούν οι μαθητές.

Η πρώτη προσπάθεια για σύνταξη νέων αναλυτικών προγραμμάτων στη ΣΕ γίνεται σχεδόν 10 χρόνια μετά το τέλος του εμφυλίου παρόλο που το αίτημα για εκσυγχρονισμό του εκπαιδευτικού συστήματος δεν έπαψε να τίθεται όλο αυτό το διάστημα, εξαιτίας των

ιδεολογικών και πολιτικών επιλογών που επικράτησαν [αντικομμουνισμός, οπισθοχώρηση στα "ελληνοχριστιανικά ιδεώδη"] παραμένει ανέφικτος και έτσι καθυστερεί η αναδιοργάνωση της ελληνικής εκπαίδευσης.

Ετσι για παράδειγμα με το Ν.Δ.3628/1956 μέσα στα πατριδογνωστικά μαθήματα αναφέρεται και η Αγωγή του Πολίτου, ενώ με το Δ.30/11/1957 δημοσιεύονται τα Αναλυτικά Προγράμματα των μαθημάτων αυτών που αναφέρονται και ως "φρονηματιστικά" μαθήματα και που είναι: Πατριδογνωσία, Ιστορία, Αγωγή του Πολίτου και Γεωγραφία μετά στοιχείων τουρισμού.

Οι πρώτες δειλές απόπειρες αναπροσανατολισμού της ΣΕ γίνονται μόλις στο τέλος της δεκαετίας του '50 και τις αρχές του '60. Ετσι με το Β.Δ.494/1962 ορίστηκε το Αναλυτικό πρόγραμμα των Νηπιαγωγείων και συμπληρώθηκε ο σκοπός τους έτσι ώστε οι παιδαγωγικές ενασχολήσεις των νηπίων θα απέβλεπαν στο εξής "στη θρησκευτική, ηθική, κοινωνική διαπαιδαγώγηση των νηπίων, τη χρήση της ελληνικής γλώσσας με ευχέρεια και άνεση, τη μύηση στην αριθμητική σκέψη, την άσκηση των αισθητηρίων, την αρμονική και ομαλή ανάπτυξη του σώματος, την καλλιέργεια των δεξιοτήτων του χεριού και της αίσθησης του καλού".

Με το Ν.Δ. 4379/1964 "Περί Οργανώσεως και Διοικήσεως της Γενικής [Στοιχειώδους και Μέσης Εκπαίδευσεως]" η κυβέρνηση του Γεωργίου Παπανδρέου όσο αφορά τη ΣΕ αναφέρει τα εξής:

1. Η ΣΕ παρέχεται στο Δημοτικό Σχολείο που προορίζεται να δίνει στα παιδιά τη βασική μόρφωση κατά τρόπο που να προσαρμόζεται στον ψυχικό κόσμο της παιδικής τους ηλικίας. Η διάρκεια των σπουδών είναι δετής (από το 6ο έως το 12ο έτος της ηλικίας των παιδιών).

Ειδικότερα το Δημοτικό σχολείο προορίζεται να θέσει τις βάσεις της θρησκευτικής, ηθικής και εθνικής αγωγής των μαθητών. Δίδει στους μαθητές στοιχεία εγκυκλίου μορφώσεως κατά τρόπο προσαρμοζόμενο στην εμπειρία, την αντίληψη και το συναισθηματικό κόσμο τους. Τέλος οπλίζει τους μαθητές με γνώσεις και δεξιότητες για τον αγώνα της ζωής.

2. Τα διδασκόμενα μαθήματα στο Δημοτικό σχολείο είναι: Θρησκευτικά, Ελληνική Γλώσσα, Μελέτη του Περιβάλλοντος, Ιστορία, Στοιχεία Φυσικών Επιστημών, Γεωγραφία, Τεχνικά, Ωδική, Γυμναστική.

3. Εισάγεται η νεοελληνική γλώσσα στα σχολεία. Η δημοτική γλώσσα είναι η γλώσσα του Δημοτικού Σχολείου της διδασκαλίας και των βιβλίων τους. Οι μαθητές όμως των δύο τελευταίων τάξεων διαβάζουν περικοπές εκ των Ευαγγελίων και τα κείμενα της καθαρεύουσας για να εξοικειωθούν με αυτά.

Παρατηρούμε ότι οι αλλαγές στο πρόγραμμα του 1964 αφορά κυρίως τη γλώσσα και τα "πατριδογνωστικά μαθήματα" όπου δεν υπάρχει η ονομασία πατριδογνωσία για την α' και β' τάξη και έχει αντικατασταθεί με τη Μελέτη του Περιβάλλοντος και δεν αναφέρεται η Αγωγή του Πολίτου.

Μέση (8-βάθμια) Εκπαίδευση

Και στη Μέση Εκπαίδευση [ΜΕ] γενικότερα θα λέγαμε ότι οι μεταρρυθμίσεις σχετικά με τα προγράμματα, περιεχόμενο και διδακτικές μεθόδους κατά τη διάρκεια όλης της μεταπολεμικής περιόδου μέχρι το 1959 δεν είχαν ουσιαστικά πραγματοποιηθεί παρόλο που πολλοί αναγνώριζαν την επιτακτική ανάγκη της αναδιοργάνωσής της και τροποποίησης του προσανατολισμού της. Δεδομένου ότι η κλασική μονολιθική παιδεία που δινόταν δεν μπορούσε πια να ανταποκριθεί ούτε στις απαιτήσεις της οικονομίας ούτε σε εκείνες της κοινωνίας.

Με τον Α.Ν.1823/28.5.1951 τα σχολεία της Μέσης Εκπαίδευσης [ΜΕ] χωρίζονταν σε δύο κύκλους: τριτάξιο γυμνάσιο και λύκειο [φιλολογικό και φυσικομαθηματικό].

Ως σκοπός της ΜΕ οριζόταν: "Η ΜΕ επιδιώκουσα την διάπλαση χρηστών πολιτών εν τω πλαίσιω του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού σκοπόν έχει τούτο μεν να παράσχη την αναγκαίαν δια τον βίον γενικήν μόρφωσιν τούτο δε να προπαρασκευάση επιστημονικώς τους εφιέμενους να ακολουθήσωσιν ανωτέρας ειδικάς σπουδάς".

Επίσης με τον ίδιο νόμο ως σχολεία ΜΕ νοούνταν και οι κατώτερες εμπορικές σχολές, οι μέσες εμπορικές σχολές και οποιοδήποτε τύπου σχολεία στα οποία γράφονταν και φοιτούσαν μαθητές που είχαν απολυτήριο εξαετούς δημοτικού σχολείου. Επιτρέπονταν δε η συμφύση αγοριών και κοριτσιών εφόσον για τεχνικούς λόγους δεν ήταν εφικτή η λειτουργία χωριστών σχολείων αρρένων και θηλέων.

Η πρώτη μεταρρυθμιστική προσπάθεια υλοποιείται αρχικά με την Ειδική Επιτροπή Παιδείας που συγκροτείται στις 14.6.1957 από την Κυβέρνηση Κ. Καραμανλή για να μελετήσει τα προβλήματα της παιδείας και να κάνει προτάσεις.

Ετσι η Επιτροπή υπό την προεδρία του τότε Υπουργού Παιδείας Α. Γεροκωστόπουλου κατέληξε στα εξής πορίσματα σε γενικές γραμμές:

1. Η παιδεία είναι θετική και παραγωγική επένδυση και πρέπει να δοθεί απόλυτη προτεραιότητα στο εκπαιδευτικό ζήτημα.
2. Το ενδιαφέρον της πολιτείας πρέπει να εκδηλωθεί έμπρακτα με την προσφορά όλων των απαραίτητων οικονομικών μέσων για την ανόρθωσή της.
3. Να ανακαινισθούν η οργάνωση και το πρόγραμμα των σχολείων διότι δεν ανταποκρίνονται πλέον τα ισχύοντα στις νέες κοινωνικές απαιτήσεις που δημιουργήθηκαν μετά το Β' παγκόσμιο πόλεμο.
4. Το ελληνικό σχολείο πρέπει να δώσει στο πρόγραμμά του εξέχουσα θέση στα αγαθά της "κλασικής" παιδείας όχι όμως με τη στενή αλλά με την ευρεία έννοια του όρου.
5. Πρέπει να φροντίσει το ελληνικό σχολείο να γίνει συνείδηση στους νέους η ενότητα του έθνους κατά την ιστορική σταδιοδρομία του. Ο "ελληνισμός" πρέπει να γίνει βίωμα μέσα στη συνείδησή τους με την αγωγή. Να τεθεί το γλωσσικό ζήτημα στη σωστή του θέση. Να διδάσκεται δηλαδή και η δημοτική και η καθαρεύουσα στους μαθητές εφόσον και οι δύο αποτελούν τη σημερινή πραγματικότητα.
6. Να θεμελιωθεί και αναπτυχθεί η επαγγελματική εκπαίδευση και ιδιαίτερα η τεχνική διότι η Ελλάδα πρέπει να προσαρμοσθεί στους νέους όρους της παραγωγής με τη μόρφωση ειδικευμένων στελεχών.

7. Η εκπαίδευση δεν πρέπει να είναι προνόμιο μόνο των λίγων γιατί "ενδείκνυται" να παρέχονται τα οικονομικά μέσα από την πολιτεία στους ικανούς και άπορους νέους για να σπουδάσουν ανάλογα με την κλίση τους.
8. Δεν πρέπει το θέμα της εκπαίδευσης να αποτελεί αντικείμενο κομματικών ή προσωπικών ανταγωνισμών αλλά να τεθεί σε καθαρά εθνική και επιστημονική βάση.

Η τύχη αυτών των πορισμάτων ήταν αρκετά περίεργη κατά τον Ε. Παπανούτσο γιατί χωρίς η Επιτροπή Παιδείας να ολοκληρώσει το έργο της η Βουλή διαλύθηκε, προκηρύχθηκαν εκλογές και ξανάφεραν στην εξουσία την Ε.Ρ.Ε. Στη νέα κυβέρνηση ο Υπουργός Παιδείας Γ. Βογιατζής ζήτησε νέες λύσεις και αγνόησε εν μέρει τα πορίσματα της Επιτροπής. Τα Ν.Δ. που ακολούθησαν εκείνη την εποχή ήταν:

α. Το Β.Δ.3971/2.9.1959 "Περί Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαιδύσεως, Οργάνωσης της Μέσης Εκπαιδύσεως και Διοικήσεως της Παιδείας", το οποίο καθόριζε τα εξής:

1. Το Γυμνάσιο χωρίζονταν σε δύο κύκλους Ζετείς. Ο πρώτος ήταν κοινός για όλους τους μαθητές και σκόπευε στην παροχή γενικής μόρφωσης. Ο δεύτερος κύκλος περιελάμβανε διάφορες κατευθύνσεις [κλασική, οικονομική, τεχνική, βιομηχανική, ξένων γλωσσών, ναυτική, γεωργική και οικοκυρική]. Ωστόσο υπήρχε και κοινός πυρήνας μαθημάτων. Σκοπός του δεύτερου κύκλου ήταν να προετοιμάζει για την ανώτερη και ανώτατη εκπαίδευση καθώς και για την απευθείας ένταξη στη ζωή και το επάγγελμα. Τα απολυτήρια όλων αυτών των κατευθύνσεων - διακλαδώσεων ήταν ισότιμα για την εισαγωγή στα πανεπιστήμια και τις ανώτερες και τις ανώτατες σχολές.
2. Ιδρύθηκαν δημόσιες τεχνικές σχολές, σχολές υπομηχανικών και η ΣΕΛΕΤΕ σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη καθώς και δημόσιες τεχνικές σχολές βοηθών εργοδηγών σε ορισμένες μεγάλες πόλεις.

β. Με το Β.Δ.3973/2.9.1959 "περί ενοποιήσεως και συντονισμού της επαγγελματικής εκπαίδευσης..." όλες οι τεχνικές επαγγελματικές σχολές, οι οποίες υπάγονταν στα διάφορα υπουργεία και αλλού τέθηκαν κάτω από τον έλεγχο του ΥΠΕΠΘ.

γ. Με το Δ.624/7.9.1961 θεσπίζεται το "ωρολόγιο πρόγραμμα μαθημάτων του κλασικού γυμνασίου". Με το Δ.672/7.9.1962 τροποποιείται το ωρολόγιο πρόγραμμα μαθημάτων της α' βαθμίδας. Με τα Δ. 669,670 και 672 /6.10.1962 καθορίζονται και τα ωρολόγια προγράμματα γυμνασίων της β' βαθμίδας.

Για τα προγράμματα αυτά μπορεί να αναφέρει κανείς ενδεικτικά πως στις 3 "ειδικευμένες" τάξεις του οικονομικού γυμνασίου τα φιλολογικά μαθήματα [θρησκευτικά, αρχαία και νέα ελληνικά, ιστορία, φιλοσοφικά] καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος στο πρόγραμμα [39 ώρες] από τα εμπορικά και οικονομικά μαθήματα [35 1/2 ώρες]. Επίσης και τα προγράμματα των γυμνασίων α' βαθμίδας και των κλασικών γυμνασίων διατηρούσαν όλα τα χαρακτηριστικά των παλιών. Από τα παραπάνω συμπεραίνεται ότι οι προσπάθειες για εκπαιδευτική μεταρρύθμιση το 1959 δεν προσέφεραν εκείνα που χρειαζόνταν η ελληνική εκπαίδευση με μόνη εξαίρεση την τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση.

Οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι αυτής της περιόδου επεσήμαναν ότι το νέο πρόγραμμα " δεν περιέχει ουσιαστικές, αλλά μικρές μόνο και άτολμες τροποποιήσεις του υπάρχοντος καθεστώτος" μια και "δυστυχώς για όλη την Ελλάδα η διατυμπανιζόμενη αλλαγή του προγράμματος αφήνει ανέπαφα τα σεπτά βάθρα του προαιώνιου "κλασικού" μας οικοδομήματος και ουσιαστικά τίποτα δεν μεταβάλλει".

Με τη μεταρρύθμιση του 1964 η ΜΕ περιλαμβάνει δύο σχολικές μονάδες 3ετούς φοίτησης, το Γυμνάσιο και το Λύκειο. Κάθε τύπος έχει ιδιαίτερο κοινωνικό προορισμό και εκπαιδευτικό πρόγραμμα και αποτελεί αυτοτελή σχολική μονάδα με δική της διεύθυνση και δικό της προσωπικό.

Το Γυμνάσιο προορίζεται να συμπληρώσει την εγκύκλιο μόρφωση που παρέχεται στο Δημοτικό Σχολείο και να υψώσει τη στάθμη των βασικών για κάθε άνθρωπο γνώσεων σύμφωνα με τις αυξημένες απαιτήσεις της εποχής. Το παιδευτικό του έργο είναι :

- Η θρησκευτική αγωγή των μαθητών κατά τα δόγματα και τα διδάγματα της ορθοδόξου χριστιανικής θρησκείας και η εθνική και ηθική διαπαιδαγώγησή τους σύμφωνα με τις αρχές του δημοκρατικού πολιτεύματος της χώρας.
- Η καθοδήγηση των μαθητών με σκοπό την προσπέλασή τους στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, την ιστορία και την τέχνη και να γνωρίσουν σοβαρά έργα της ελληνικής γραμματείας των νεότερων χρόνων
- Η παρόρμηση των μαθητών προς τη στοχαστική διερεύνηση του φυσικού περιβάλλοντος και της κοινωνικής πραγματικότητας και ο επαγγελματικός προσανατολισμός τους.

Από τα διδασκόμενα μαθήματα βασικά θεωρούνται τα :Αρχαία Ελληνικά, Νέα Ελληνικά, Μαθηματικά, Φυσικά, Ιστορία, Ξένη Γλώσσα.

Το Λύκειο προορίζεται να προσφέρει πλουσιότερη εγκύκλια μόρφωση στους νέους, οι οποίοι θα ακολουθήσουν ελεύθερα επαγγέλματα ή θέσεις "δημοσίων ή ιδιωτικών υπηρεσιών" οι οποίες απαιτούν προσόντα ανωτέρου επιπέδου και την προετοιμασία τους για την εισαγωγή στις ανώτατες και ανώτερες σχολές.

Στο Λύκειο οι μαθητές πρέπει :

- Να εμβαθύνουν στο πνεύμα του χριστιανισμού και να κατανοήσουν το ρόλο της ορθοδοξίας στην ιστορία του ελληνικού έθνους.
- Να εξευγενίσουν την προσωπικότητά τους με τη μελέτη των έργων των αρχαίων συγγραφέων και της εκκλησιαστικής φιλολογίας [κατά κύριο λόγο από το πρωτότυπο] και να εκτιμήσουν την αξία της αρχαίας ελληνικής και χριστιανικής γραμματείας και τέχνης.
- Να μελετήσουν ιστορικώς την ελληνική γραμματεία των μέσων και νεότερων χρόνων και των μεγάλων μορφών της πνευματικής ιστορίας της περιόδου αυτής.
- Να γνωρίσουν πληρέστερα και ευκρινέστερα τη δομή και τους νόμους του φυσικού και κοινωνικού κόσμου και να επιδώξουν την καλύτερη προς αυτόν προσαρμογή.

Ως βασικά μαθήματα και στο Λύκειο θεωρούνται τα ίδια με αυτά του Γυμνασίου.

Ο τύπος του Λυκείου είναι ενιαίος κατά τους παιδευτικούς σκοπούς και το πρόγραμμα των μαθημάτων. Καταργείται η διάκριση μεταξύ των Γυμνασίων Θεωρητικής Κατευθύνσεως [Κλασικών] και Γυμνασίων Πρακτικής Κατευθύνσεως [Πρακτικών].

Το αναλυτικό και ωρολόγιο πρόγραμμα των δύο ανωτέρων τάξεων του Λυκείου περιέχει ώρες διδασκαλίας κοινές για όλους τους μαθητές της αυτής τάξης και μαθήματα κατ' επιλογή. Ετσι διαμορφώνονται δύο κύκλοι σπουδών. Στον πρώτο είναι ενισχυμένα τα φιλολογικά και ιστορικά μαθήματα και στο δεύτερο τα μαθηματικά και φυσικά μαθήματα.

Στο Γυμνάσιο γράφονται οι απόφοιτοι του δημοτικού σχολείου χωρίς εξετάσεις ενώ στο Λύκειο οι απόφοιτοι του Γυμνασίου κατόπιν εισαγωγικών εξετάσεων.

Η εκπαίδευση όλων των Ελλήνων πολιτών είναι υποχρεωτική από το 6ο έτος της ηλικίας τους μέχρι και το 15ο [9 χρόνια].

Καθιερώνεται η παροχή δωρεάν εκπαίδευσης σε όλες τις βαθμίδες των δημοσίων σχολείων.

Στο Γυμνάσιο και το Λύκειο διδάσκονται η γραμματική και σύνταξη της καθαρεύουσας σε συνάρτηση με τη διδασκαλία της δημοτικής και της αρχαίας ελληνικής γλώσσας σε όσες τάξεις διδάσκεται η αρχαία γλώσσα.

Καταργούνται οι εισιτήριες εξετάσεις στις σχολές Ανωτάτης Εκπαίδευσης και καθιερώνεται το Ακαδημαϊκό Απολυτήριο σαν τίτλος εγγραφής σε αυτές.

Η κυβέρνηση της Ενώσεως Κέντρου είχε ολοκληρωμένη άποψη και για την τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση και κατέθεσε το Μάιο του 1965 σχέδιο νόμου στη Βουλή το οποίο δεν πρόλαβε να ψηφισθεί γιατί μεσολάβησαν οι γνωστές πολιτικές εξελίξεις.

Οργάνωση και Διοίκηση Γενικής Εκπαίδευσης

Οι αλλαγές οι οποίες γίνονταν στη στοιχειώδη και μέση εκπαίδευση, όπως είναι κατανοητό, δεν αφορούσαν μόνο τους σκοπούς ή τα αναλυτικά προγράμματα αλλά και την οργάνωση, διοίκηση και εποπτεία της εκπαίδευσης.

Ετσι μέχρι και το 1957 ισχύει ουσιαστικά ο Α.Ν.767/1937 με τον οποίο καθιερώθηκε ο θεσμός του Γενικού Επιθεωρητή ΣΕ και ΜΕ. Με τον ίδιο νόμο ορίζονταν το σύστημα διοίκησης και εποπτείας σε 4 συμβούλια (Περιφερειακά Εποπτικά Συμβούλια [ΠΕΣΣΕ, ΠΕΣΜΕ], Ανώτερα Περιφερειακά Εποπτικά Συμβούλια [ΑΠΕΣΣΕ, ΑΠΕΣΜΕ], Κεντρικό Εποπτικό Συμβούλιο [ΚΕΣΣΕ, ΚΕΣΜΕ], Ανώτατο Συμβούλιο Εκπαίδευσης [ΑΣΕ]).

Ως έργο του Γενικού Επιθεωρητή είχε ορισθεί η ανώτερη παιδαγωγική και επιστημονική εποπτεία του έργου των εκπαιδευτικών και η καθοδήγηση αυτών καθώς και η άμεση εποπτεία και ο έλεγχος των επιθεωρητών.

Με το Ν. 1811/1951 "περί κώδικος καταστάσεως δημοσίων υπαλλήλων", νόμος που ουσιαστικά ισχύει όλη την περίοδο που εξετάζουμε είχαν ρυθμισθεί θέματα που αφορούσαν τους διορισμούς, τη βαθμολογική εξέλιξη, τις άδειες, την πειθαρχική δικαιοδοσία και διαδικασία των Δ.Υ. και συνεπώς και των εκπαιδευτικών.

Με το Ν.Δ.3379/1955 "περί της δημοσίας εκπαίδευσης" καθιερώθηκε ιδιαίτερη βαθμολογική εξέλιξη για τους λειτουργούς της Μ.Ε. από εκείνη που καθόριζε ο παραπάνω νόμος.

Με το Β.Δ.42/25.6.1958 επιχειρείται μία πρώτη μεταρρύθμιση αυτή την περίοδο και ορίζονται τα υπηρεσιακά συμβούλια (Περιφερειακά Υπηρεσιακά Συμβούλια [ΠΥΣΣΕ, ΠΥΣΜΕ], Ανώτερα Υπηρεσιακά Συμβούλια [ΑΥΣΣΕ, ΑΥΣΜΕ], Κεντρικό Υπηρεσιακό Συμβούλιο

[ΚΥΣΣΕ, ΚΥΣΜΕ]) και με το Ν.Δ.3971/1959 το Ανώτατο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο [ΑΕΣ] που αποτελείται από 23 μέλη [13 μόνιμα, 2 αιρετά, 5 με θητεία και 3 με απόσπαση]. Το ΑΕΣ αποτελούνταν από 2 ειδικά συμβούλια:

- Το Ανώτατο Συμβούλιο Εκπαιδευτικού Προγραμματισμού [ΑΣΕΠ] με έργο γνωμοδοτικό και προγραμματισμού [Ν.Δ.3997/1959, Β.Δ.367/1960].
- Το Ανώτατο Συμβούλιο Διοίκησης Εκπαιδευτικού Προσωπικού [ΑΣΔΕΠ] με έργο διοικητικό.

Με το Ν.Δ.3973/1959 συγκροτήθηκε το Συντονιστικό Συμβούλιο Επαγγελματικής Εκπαίδευσης [ΣΣΕΕ] που είχε έργο γνωμοδοτικό και το Εθνικό Συμβούλιο Εκπαιδύσεως [ΕΣΕ] με το Ν.Δ.3971/1959 " προς γνωμοδότησιν επί του γενικού προγραμματισμού της εκπαίδευσως και την προσαρμογήν αυτής προς τας εκάστοτε εθνικάς και οικονομικάς συνθήκας της χώρας". Τα μέλη του ΕΣΕ ορίζονταν σε 22 και συνεδρίαζε 2 φορές το χρόνο και ήταν ένα συμβούλιο παρόμοιο με το ΑΕΣ του 1930, το οποίο δεν συγκλήθηκε ποτέ.

Με το Ν.Δ.4379/1964 ιδρύεται το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο [Π.Ι.] το οποίο αποτελεί υπηρεσία του ΥΠΕΠΘ και καταργείται το ΑΕΣ.

Το Π.Ι. αποτελείτο από 20 συμβούλους, 20 παρέδρους και 12 εισηγητές. Κύρια έργα του ήταν:

- Η επιστημονική έρευνα των εκπαιδευτικών προβλημάτων στη θεωρία και την πράξη.
- Η μετεκπαίδευση του διδακτικού και εποπτικού προσωπικού της ΣΕ και ΜΕ.
- Η εποπτεία της λειτουργίας των σχολείων.

Συστάθηκαν τα εξής Κεντρικά Υπηρεσιακά Συμβούλια:

- Κεντρικό Υπηρεσιακό Συμβούλιο Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης [ΚΥΣΠΕ]
- Κεντρικό Υπηρεσιακό Συμβούλιο Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης [ΚΥΣΔΕ]
- Κεντρικό Υπηρεσιακό Συμβούλιο Επαγγελματικής Εκπαίδευσης [ΚΥΣΕΕ]
- Κεντρικό Υπηρεσιακό Συμβούλιο Παιδαγωγικού Προσωπικού Παιδαγωγικών Ακαδημιών.
- Συμβούλιο Επιλογής Εποπτικού Προσωπικού Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης.
- Συμβούλιο Επιλογής Εποπτικού Προσωπικού Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης.

Με το Ν.Δ.4589/1966 το έργο της επιλογής του Εποπτικού Προσωπικού ανατέθηκε σε νέα συμβούλια.

Συστάθηκαν τα παρακάτω Περιφερειακά Συμβούλια:

- Περιφερειακά Υπηρεσιακά Συμβούλια Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης [ΠΥΣΠΕ].
- Ανώτερα Υπηρεσιακά Συμβούλια Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης [ΑΥΣΠΕ]
- Περιφερειακά Υπηρεσιακά Συμβούλια Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης [ΠΥΣΔΕ]

Το έργο τους ήταν γνωμοδοτικό και διοικητικό.

Ανώτατη Εκπαίδευση

Της περιόδου που εξετάζουμε προηγείται το νομοθετικό πλαίσιο λειτουργίας της Ανώτατης Εκπαίδευσης που είναι ο Α.Ν. του 1938 που ουσιαστικά κατάργησε τον οργανισμό του 1932. Στόχος του η υπονόμευση από το δικτατορικό καθεστώς της αυτοτέλειας του Πανεπιστημίου. Ο Υπουργός Παιδείας με βάση το "νομοθέτημα αυτό μπορεί να:

- Καθορίζει το περιεχόμενο των τακτικών εδρών που ιδρύονται με το νόμο χωρίς να λαμβάνει υπόψη τη γνώμη των σχολών.
- Διορίζει (!)επικουρικό καθηγητή ή υφηγητή "...αν ήθελε κριθεί ότι υφίσταται ιδιαίτερος επιστημονικός λόγος" (!).
- Διορίζει τακτικούς, εκτάκτους και επικουρικούς καθηγητές ακόμη και μεταξύ υποψηφίων που έχουν λάβει μόνο το 1/3 των ψήφων των τακτικών καθηγητών στη σχολή.
Επίσης το νομοθέτημα αυτό :
- Καταργεί τις έκτακτες αυτοτελείς έδρες και οι καθηγητές διορίζονται με θητεία, ονομάζονται έκτακτοι και συμμετέχουν με ψήφο στις συνεδριάσεις της σχολής.
- Για πρώτη φορά διορίζονται επιμελητές στα σπουδαστήρια, ενώ οι βοηθοί διορίζονται μετά από διαγωνισμό.

Συμπερασματικά καταργείται η μεταρρυθμιστική πολιτική που ακολουθήθηκε την προηγούμενη 30ετία και η οποία ολοκληρώθηκε στη διάρκεια της τελευταίας 4ετίας της κυβέρνησης Βενιζέλου. Η μεταρρυθμιστική εκείνη πολιτική μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει την έκφρασή της στους οργανισμούς του 1911 και 1932. Βασικό μέλημα των νομοθετών είναι η λειτουργικότητα του εκπαιδευτικού συστήματος και η προσαρμογή του στις ανάγκες της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας.

Πάντως η μεταρρύθμιση που επιχειρήθηκε δεν συμβαδίζει με το πνεύμα των θεσμικών αλλαγών στα Πανεπιστήμια άλλων χωρών. Η κυβέρνηση νομοθετεί μονάχα στην κατεύθυνση που οδηγεί στην αποτελεσματικότερη διοικητική λειτουργία του πανεπιστημίου μη αποδεχόμενη ριζοσπαστικές νομοθετικές μεταβολές που προτείνονται από διάφορες επιτροπές.

Την περίοδο αυτή είναι επίσης εμφανείς οι προθέσεις των κυβερνήσεων Βενιζέλου να ασκούν μέσω του Υπουργείου Παιδείας τον άμεσο έλεγχο των ΑΕΙ και να καθορίζει η πολιτεία μόνη της την πολιτική που θα ακολουθηθεί στα ΑΕΙ.

Φυσικό επακόλουθο η απόρριψη της πρότασης για ίδρυση Συμβουλίου Ανώτατης Παιδείας.

Η περίοδος αυτή όμως σηματοδοτείται από:

1. Την καθιέρωση νέων θεσμών στη διάρθρωση του διδακτικού προσωπικού.
2. Την ίδρυση εδρών με αναπτυξιακό χαρακτήρα.
3. Την πίεση της πολιτείας να πληρωθούν οι κενές έδρες.
4. Την καθιέρωση μιας πολύμορφης εκπαιδευτικής διαδικασίας στα ζητήματα της διδασκαλίας και των εξετάσεων.

Πάντως χαρακτηριστικό είναι και το γεγονός της παντελούς έλλειψης προβληματισμού για την έρευνα.

Μετά τον πόλεμο τέθηκε όπως ήταν φυσικό το πρόβλημα του εκουγχρονισμού του ελληνικού πανεπιστημίου.

Στην περίοδο 1957 -1959 επιταχύνονται κάποιες μεταβολές στα ζητήματα της Ανώτατης Εκπαίδευσης [ΑΕ] ενώ τίθεται πάλι το πρόβλημα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης.

Η συγκροτηθείσα με απόφαση του Προέδρου της Κυβέρνησης Κ. Καραμανλή επιτροπή για την παιδεία στις 14.6.1957 προχωρεί σε λεπτομερείς προτάσεις όσο αφορά την ΑΕ οι οποίες συνοψίζονται στα ακόλουθα:

- Την ίδρυση και τρίτου Πανεπιστημίου με την παράλληλη προϋπόθεση να μην μειωθούν οι επιχορηγήσεις στα ήδη λειτουργούντα πανεπιστήμια. Η ιδέα υλοποιήθηκε αργότερα με την ίδρυση του Πανεπιστημίου Πατρών από την Ένωση Κέντρου.
- Αναλυτικές προτάσεις για τη θητεία του Πρύτανη και τη στελέχωση των διαφόρων βοηθητικών [διοικητικών, τεχνικών κλπ] υπηρεσιών του πανεπιστημίου.
- Προτείνεται για πρώτη φορά ο θεσμός των εξαμήνων, τονίζεται η ανάγκη επανεξέτασης των ωρολογίων και αναλυτικών προγραμμάτων των διδασκόντων μαθημάτων και υποστηρίζεται ότι η μόρφωση σε βάθος σημαίνει παρακολούθηση -μετά φροντιστηριακών ή εργαστηριακών ασκήσεων - ολιγάριθμων μαθημάτων.
- Διαπιστώνεται η ανεπάρκεια του διδακτικού προσωπικού και υποστηρίζεται η ανάγκη μελέτης των θεμάτων που αφορούν τη σύνθεση και τη διάρθρωση του διδακτικού προσωπικού.
- Τέλος σε ειδικό τμήμα της εισήγησης της επιτροπής εξετάζεται σε έκταση το πρόβλημα της ιατρικής εκπαίδευσης

Το σπουδαιότερο αποτέλεσμα της δουλειάς της επιτροπής ήταν το νομοσχέδιο "περί Τ.Ε.Ε.οργάνωσης της μέσης εκπαίδευσης και διοικήσεως της παιδείας". Για την ΑΕ ο στόχος για τη σύνδεσή της με την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη είχε ελάχιστα πρακτικά αποτελέσματα μέσα από δύο νομοθετήματα. Το πρώτο ήταν το "περί επανιδρύσεως, μετονομασίας κ.λπ. εδρών του Πανεπιστημίου Αθηνών και τροποποιήσεως διατάξεων τινών της περί Πανεπιστημίων νομοθεσίας" και το δεύτερο ήταν το "περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των περί των ΑΕΙ ισχυουσών διατάξεων"

Τα νομοθετήματα αυτά έγιναν δεκτά με ποικίλες αντιδράσεις διότι δεν ανταποκρίνονταν στην ανάγκη εκσυγχρονισμού της ΑΕ αλλά και δεν έλυαν ούτε τα υφιστάμενα οξύτερα προβλήματα. Έτσι:

- Μετά την ψήφιση του Ν.Δ.3914/1959 η σύγκλητος του Πανεπιστημίου Αθηνών αρνείται να εφαρμόσει το νόμο με το αιτιολογικό ότι ο νόμος είναι αντιανταγματικός.
- Η αριστερά με τις περιορισμένες δυνατότητες παρέμβασης κινείται μέσα σε πλαίσια που ποσοτικοποιούν τα προβλήματα της ΑΕ όπως η προβολή αιτημάτων για την αύξηση των δαπανών, τη βελτίωση της υλικοτεχνικής υποδομής, την υπεράσπιση της ελευθερίας των καθηγητών στην επιστημονική έρευνα.
- Στο Β' Πανσπουδαστικό Συνέδριο το Μάρτιο του 1959 γίνεται για πρώτη φορά μια πολύ συστηματική μελέτη των σπουδαστικών προβλημάτων και αιτημάτων. Οι αποφάσεις αποτέλεσαν τον καταστατικό χάρτη των σπουδαστικών διεκδικήσεων για τη ριζική αναδιάρθρωση του ελληνικού πανεπιστημίου.

Στις 2.7.1966 δηλαδή 24 χρόνια μετά την ψήφιση του 5343 κατατίθεται "σχέδιο νομοθετικού διατάγματος" περί οργάνωσης της ΑΕ και επιστημονικής έρευνας και συστάσεως νέων ιδρυμάτων Ανωτάτης Παιδείας" ενέργεια πραγματικά εντυπωσιακή που όμως είναι εναρμονισμένη με το πολιτικό κλίμα της εποχής.

Έτσι στη διάρκεια διακυβέρνησης της χώρας από την Ένωση Κέντρου παράλληλα με την επιχειρούμενη συνολική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στη Μέση και Στοιχειώδη Εκπαίδευση πραγματοποιούνται ενέργειες και στο χώρο της ΑΕ, όπως η ίδρυση του Πανεπιστημίου Πατρών, της Φιλοσοφικής Σχολής Ιωαννίνων, οι οποίες σταματούν εξαιτίας του Ιουλιανού Πραξικοπήματος.

Πάντως η μεταρρύθμιση του 1964 δεν άγγιξε συστηματικά την ΑΕ αφού η κυβέρνηση της Ενώσεως Κέντρου δεν πρόλαβε να συντάξει ολοκληρωμένο νομοθετικό πλαίσιο για τα πανεπιστήμια.

Οι κατευθύνσεις της κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου για την ΑΕ προσδιορίζονται στην ομιλία του με θέμα "Ίδρες δια την αναμόρφωση των Ιδρυμάτων της Ανωτάτης Παιδείας" (30.1.1965) και στο σχέδιο νόμου "Περί ιδρύσεως Πανεπιστημίων".

Τα κύρια χαρακτηριστικά των κατευθύνσεων αυτών είναι:

1. Η ολοκλήρωση του θεσμού της δωρεάν παιδείας στην ΑΕ.
2. Η αύξηση των κονδυλίων για την ΑΕ.
3. Η αύξηση του αριθμού των φοιτητών.
4. Η καθιέρωση Μεταπτυχιακών Σπουδών μέσα από "Τμήματα Μεταπτυχιακών Σπουδών ή Ινστιτούτων Ερευνών".
5. Η αναδιάρθρωση του περιεχομένου σπουδών και των προγραμμάτων [καθιέρωση κύκλου σπουδών, προσανατολισμός Α' έτους σπουδών ανεξαρτήτως είδους σχολής προς ανθρωπιστική κατεύθυνση].
6. Πρόταση για ίδρυση Πανεπιστημίων στην Κρήτη και Ιωάννινα, Ιονίου Ακαδημίας στην Κέρκυρα, Πολυτεχνείου στη Λάρισα, του Αττικού Πανεπιστημίου στην Αθήνα. Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι οι προτάσεις για ίδρυση νέων πανεπιστημίων δεν συνοδεύονται και από διατάξεις για τη διαφορετική λειτουργία τους.

Το συνολικό αίτημα για τον εκσυγχρονισμό της ΑΕ και την πραγματοποίηση θεσμικών αλλαγών στο Πανεπιστήμιο παραμένει ιδιαίτερα έντονο και στη διάρκεια των κυβερνήσεων της αποστασίας. Μπρός στις πιέσεις για συνέχιση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης συστήνεται επιτροπή από τον ίδιο τον Κ. Μητσοτάκη, το πόρισμα της οποίας χρησιμοποιήθηκε αυτούσιο στο τελικό κείμενο του σχεδίου νόμου του 1966. Οι κύριες κατευθύνσεις του ήταν:

1. Η ίδρυση νέων πανεπιστημίων και η πλήρης αυτονόμησή τους από τα υπάρχοντα ΑΕΙ.
2. Η στενή σύνδεση του πανεπιστημίου με το κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον και η εναρμόνιση της λειτουργίας του με τις αναπτυξιακές προτεραιότητες της χώρας.
3. Η οργάνωση της ΑΕ να μπορεί να έχει τη δυνατότητα της προσαρμοστικότητας και της ανανέωσης ώστε να υπάρχει αρμονία σε σχέση με τις επιστημονικές και τεχνολογικές εξελίξεις.

Επίσης προβλέπεται:

1. Η δημιουργία ενός συντονιστικού οργάνου του Εθνικού Συμβουλίου Ανώτατης Παιδείας και Ερευνας [ΕΣΑΠΕ].
2. Το νομοθετικό πλαίσιο για την ανάπτυξη 5 νέων ΑΕΙ.
3. Σύγχρονες διατάξεις που διέπουν την οργάνωση, διοίκηση και ανάπτυξη νέων ιδρυμάτων.

Ειδικότερα προβλεπεται:

1. Η σύνδεση μεταξύ των κρατικών επιδιώξεων, της δραστηριότητας του κοινωνικού περιβάλλοντος και της λειτουργίας των ΑΕΙ με την εφαρμογή για πρώτη φορά "της κοινής εποπτείας και του ελέγχου των υπουργών συντονισμού και παιδείας"
2. Ο συντονισμός της λειτουργίας όλων των ΑΕΙ με τη δημιουργία του ΕΣΑΠΕ.
3. Τα νέα ιδρύματα διαρθρώνονται σύμφωνα με το σχήμα ΑΕΙ- Σχολή - Τμήμα. Τα Τμήματα μπορούν να ιδρύουν Ινστιτούτα Ερευνών.
4. Το διδακτικό προσωπικό αποτελείται από 3 βαθμίδες με δυνατότητες εσωτερικής εξέλιξης. Για πρώτη φορά προβλέπεται ότι τα μέλη του διδακτικού προσωπικού δεν διορίζονται σε συγκεκριμένη έδρα, αλλά σε ορισμένο Τμήμα Σχολής ΑΕΙ εντός του οποίου αναλαμβάνουν τη διδασκαλία προπτυχιακών και μεταπτυχιακών μαθημάτων σύμφωνα με τις υπάρχουσες ανάγκες
5. Το ασυμβίβαστο των Πανεπιστημιακών δασκάλων, ενώ τα θέματα του βοηθητικού προσωπικού καθορίζονται από τον οργανισμό των ιδρυμάτων.
6. Όσο αφορά την οργάνωση των σπουδών δίνεται η δυνατότητα το ίδιο μάθημα να διδάσκεται από δύο ή περισσότερους καθηγητές ανεξαρτήτως βαθμού, αλλά σε σχέση με την αναλογία των φοιτητών που προσέρχονται στο μάθημα [Η σχέση του αριθμού των φοιτητών προς τον αριθμό του διδακτικού προσωπικού καθορίζεται με ανώτατο όριο 15:1 για τις θετικές σχολές και 30:1 για τις υπόλοιπες].
7. Ένα μόνο άρθρο του σχεδίου αναφέρεται στα υπάρχοντα ΑΕΙ.
8. Πρόβλεπεται η ίδρυση νέων ιδρυμάτων και Ινστιτούτων Μεταπτυχιακών Σπουδών.

Οι αντιδράσεις πολλές:

1. Των καθηγητών που εκφράστηκε συλλογικά μέσα από τις συγκλήτους των Πανεπιστημίων Αθηνών, Θεσσαλονίκης και του ΕΜΠ.
2. Οι αντιδράσεις των φοιτητών με τη συγκρότηση από την ΕΦΕΕ επιτροπής η οποία παρουσίασε τη δουλειά της με δύο διαφοροποιημένες εισηγήσεις στο 5ο Εθνικό Συμβούλιο της και μέσα σε κλίμα άγριας τρομοκρατίας.
3. Επίσης υπήρξαν αντιδράσεις μεμονομένων προσωπικοτήτων όπως του Ε.Παπανούτσου και του ΑΓ. Παπανδρέου που θέτουν ζητήματα θεσμικού εκσυγχρονισμού της παιδείας, ιδιαίτερα ο δεύτερος μέσα από συνολικές προτάσεις για το πρόβλημα της ΑΕ.
4. Η κριτική της αριστεράς συνοψίζεται στα στοιχεία της έλλειψης τόλμης και της αμφισβήτησης της πρόθεσης της κυβέρνησης να πραγματοποιήσει τη σύνδεση του πανεπιστημίου με τις αναπτυξιακές προτεραιότητες της χώρας.

Βέβαια τελικά εξαιτίας των αντιδράσεων μιας πτέρυγας της Βουλής το σχέδιο νόμου δεν ψηφίζεται. Το αποτέλεσμα ήταν με τη μη ολοκλήρωση της μεταρρύθμισης στην ΑΕ τα πανεπιστήμια να συνεχίσουν να λειτουργούν με το νόμο 5343 του 1932.

Συμπεράσματα

1. Θεμελιώνεται η ανάγκη για ουστηματική καταγραφή και συγκριτική παρουσίαση όλων των πηγών που αφορούν την εκπαίδευση.

2. Οι επιχειρούμενες εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις ήταν αποτέλεσμα : κοινωνικών πιέσεων, πολιτικών μεταβολών, αντανάκλασης μεταβολών στο διεθνές επίπεδο.
3. Οι μεταβολές που έγιναν δεν ήταν αποτέλεσμα συστηματικής επιστημονικής μελέτης και σχεδιασμού με βάση έναν μακροχρόνιο σχεδιασμό.
4. Οι εκπαιδευτικές αλλαγές δεν ήταν αποτέλεσμα κοινωνικής και πολιτικής συναίνεσης με αποτέλεσμα ύπαρξης προβλημάτων εξελικτικής συνέχειας
5. Απουσιάζει η συστηματική συμμετοχή στη λήψη των αποφάσεων, το σχεδιασμό και την ανάληψη των ευθυνών των αρμοδίων φορέων.
6. Οι πολιτικοί φορείς αρνούνται να συναίνεσουν στη δημιουργία μιας Εθνικής Πολιτικής για την Παιδεία.
7. Στην περίοδο που εξετάζουμε μετά από συγκρίσεις του τακτικού προϋπολογισμού και αυτού των δημοσίων επενδύσεων διακρίνουμε μια μικρή αύξηση των εκπαιδευτικών δαπανών την περίοδο 1964-1967.

Το ποσοστό που δίνεται για την παιδεία από 8.9% το 1963 φτάνει το 11% το 1964 μέχρι το 1967

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Πεσμαζόγλου Στέφανος, *"Εκπαίδευση και Ανάπτυξη στην Ελλάδα 1948- 1985. Το ασύμπτωτο μιας σχέσης"*, Θεμέλιο, 1987.
- Μπουζάκης Σήφης, *"Εισηγητικές εκθέσεις και αποσπάσματα συζητήσεων στη Βουλή των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων"*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρών, 1992.
- Ευαγγελόπουλος Σπύρος, *"Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Οργάνωση και Διοίκηση της Εκπαίδευσης"*, Εκδ. Δανιά, Αθήνα 1987.
- Βρυχέα Αννη, Γαβρόγλου Κώστας, *"Απόπειρες μεταρρύθμισης της Ανώτατης Εκπαίδευσης 1911- 1981"*, Εκδ. Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη 1982.
- Πολυχρονόπουλος Πάνος, *"Παιδεία και Πολιτική στην Ελλάδα"*, Εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1980.
- Χατζηστεφανίδης Θεοφάνης, *"Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. 1821- 1986"*, Εκδ. Δ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 1990.
- Σκουρής Βασίλειος, *"Δίκαιο της Παιδείας"*, Εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1988.
- Μπουζάκης Σήφης, *"Νεοελληνική Εκπαίδευση"*, Gutenberg, Αθήνα, 1986
- Ανδρέου Αποστόλης, *"Πηγές της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης"*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1992.
- Νούτσος Χαράλαμπος, *"Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος (1931- 1973)"*, Θεμέλιο, 1988.
- Ηλιού Μαρία, *"Βήματα εμπρός, βήματα πίσω"*, Πορεία, Αθήνα 1991
- Παπανούτσος Ε. Π., *"Η Παιδεία - Το μεγάλο μας πρόβλημα"*, Δωδώνη, Αθήνα 1976.
- "Διαρκής Κώδις της ισχύουσας νομοθεσίας, υπό Παντελή Κ. Ραππάρη"*, Εκπαιδευτική Νομοθεσία.
- "Στατιστική της Εκπαίδευσης"*, ΕΣΥΕ.

ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

- Κλωνάρη Αικατερίνη, Κωστόπουλος Δημήτρης, Μπουρίτσας Γιώργος, "Ο εκπαιδευτικός της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης και το έργο του μέσα από το νομικό πλαίσιο 1930 - σήμερα", Σύγχρονη Εκπαίδευση, τ. 69, Μαρτ.-Απριλ. 1993, σελ. 50-63.
- Αλυσσανδράκης Κ., Αντωνίου Ν., Γλέζος Ν., Κουτρουμάνου Ε., Μπουρίτσας Γ., "Μεταπτυχιακές Σπουδές στην Ελλάδα", Πρακτικά Β' Πανελληνίου Συνεδρίου Φυσικής, Μυτιλήνη, 1980, Ε.Ε.Φ.
- Παπανδρέου Γ. Ανδρέας, "Ανώτατη Παιδεία, Το Παρελθόν και το Μέλλον της", Εφημερίδα ΤΟ ΒΗΜΑ, 31.7-1.8.1966.
- "Πορίσματα Επιτροπής Παιδείας 24 Ιουνίου- 10 Ιανουαρίου 1958". Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1958.